

ARTYKUŁY I ROZPRAWY

Przegląd Historyczno-Oświatowy
2017, nr 1–2
PL ISSN 0033-2178

BEATA TOPIJ-STEMPIŃSKA
Akademia Ignatianum
w Krakowie

DOI: 10.17460/2017.1_2.01

PAMIĘĆ O SZKOLE W CZASIE ZATRZYMANA. WSPOMNIENIA KRZEMIĘNCZAN I CHYROWIAKÓW

WPROWADZENIE

Wspomnienia szkoły, pierwszych lat szkolnych i kolegów, nauczycieli, odniesionych sukcesów i doznanych porażek stanowią istotną część tożsamości osobistej wielu ludzi, często wyraźnie pamiętaną po latach¹. Zatem przywoływane po czasie wspomnienia pozwalają dokonać oceny tego, co w minionych doświadczeniach szkolnych było istotne i ważne, co było wartościowe. Czas jest tym pojęciem, które unaocznia nam, że wszystko odbywa się stopniowo i nieustająco, a rzeczywistość dzięki temu jest zawsze w stanie stawania się². Zdaniem Marka Szulakiewicza *upływ czasu i świadomość historyczna budują dzisiaj określoną postać doświadczenia*³, i tu należy dodać, iż również tego szkolnego. Pamięć o szkole jest zarówno pamięcią o czasie minionym, jak i pamięcią miejsca, tym samym można przyjąć, że pamięć o szkole/pamięć szkoły *nie oznacza jedynie konkretnego topograficznego punktu zaczepienia, ale ogarnia wszystkie materialne i niematerialne znaki i ślady przywołujące przeszłość w pamięci zbiorowej*⁴. Pamięć zbiorowa jest przynależna grupie, jej doświadczeniom, stanowi istotny

¹ M. Budziszewska, E. Olender, M. Gołuchowska, D. Kocik, J. Mućka, *Pamięć szkoły PRL-u. Badania z wykorzystaniem technik narracyjnych*, „Psychologia Wychowawcza” 2015, nr 7, s. 62.

² C. Tresmontant, *Esej o myśli hebrajskiej*, Kraków, Znak, 1996, s. 35.

³ M. Szulakiewicz, *Oblicza religii Augusta Cieszkowskiego. Temporalny i dziejowy wymiar doświadczenia religijnego*, „Scientia Fides” 2015, nr 3 (1), s. 201.

⁴ M. Delaperrière, *Miejsca pamięci czy pamięć miejsc? Kilka refleksji na temat uobecniania przeszłości w literaturze współczesnej*, „Ruch Literacki” 2013, R. LIV, Z. 1 (316), s. 49.

czynnik dla istnienia czasu (np. historycznego, politycznego, ale również osobistego, szkolnego) poprzez symbole i wartości, do których się odwołuje i z których się wywodzi⁵. Celem artykułu jest ukazanie, jak swoje szkoły pamiętają uczniowie placówek w Krzemieńcu i Chyrowie⁶ i w jaki sposób przekazali pamięć o nich kolejnym pokoleniom, również tym współczesnym. Szkoły w Krzemieńcu i Chyrowie były miejscami wyjątkowymi dla swoich uczniów, skoro ci przechowywali pamięć o nich przez lata, aby następnie utrwalić swoje wspomnienia na kartach pamiętników czy autobiografii. Zatem może warto zastanowić się nad tym: Jak szkoły w Krzemieńcu i Chyrowie pamiętają ich uczniowie? Jaki ich obraz zatrzymali w czasie i tym samym przekazali kolejnym pokoleniom? W jakich relacjach pozostawali z kolegami i nauczycielami? Odpowiedzi poszukiwane będą w pozostawionych przez Krzemieńczan i Chyrowiaków pamiętnikach, wspomnieniach, autobiografiach, tzw. ego-dokumentach.

DOKUMENTY PAMIĘTNIKARSKIE NOŚNIKIEM PAMIĘCI

W ostatnich latach powstają prace, których podstawowym źródłem stają się materiały wspomnieniowe⁷. Badacze odwołują się do tzw. literatury pamiętnikarskiej – pamiętników, wspomnień, autobiografii, dzienników, korespondencji itp. Ta tendencja wynikać może ze zmiany w podejściu do źródeł historycznych i uznania dokumentów pamiętnikarskich za źródło kultury historycznej, przy docenieniu ich wartości poznawczej w podejmowanych badaniach naukowych⁸. Ponadto, jak zauważa Władysław Szulakiewicz, *są i mogą być wykorzystywane w odtwarzaniu dziejów instytucji oświatowych, naukowych i instytucji kultury*⁹.

Wielu badaczy podejmując próby przywołania pamięci o szkole, odwołuje się do źródeł pamiętnikarskich, które są jednocześnie nośnikami pamięci. Zatem można przyjąć, iż *nośniki pamięci to wszelkiego typu przedmioty i zjawiska, które w pewnych sytuacjach zaczynają być postrzegane jako coś z przeszłości*¹⁰. Istotną

⁵ T. Banaszczyk, *Studia o przedstawieniach zbiorowych czasu i przestrzeni w durkheimowskiej szkole socjologicznej*, Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1989, s. 60; P. Lewandowski, *Mit i czas polityczny. Czas polityczny w przestrzeni narodowych narracji mitycznych*, Wydawnictwo internetowe e-bookowo, 2015, s. 106.

⁶ Wspomnienia wychowanków dotyczą działalności Gimnazjum, a następnie Liceum Wołyńskiego w Krzemieńcu w latach 1805–1831 oraz działalności Zakładu Naukowo Wychowawczego Ojców Jezuitów w Chyrowie w latach 1886–1939.

⁷ *Moja szkoła...: wspomnienia nauczycieli Chełmszczyzny*, red. P. Mazur, Chełm, PWSZ, 2009; C. Galek, *Szkolnictwo w zaborze pruskim na przełomie XIX i XX wieku w świetle literatury pamiętnikarskiej i beletrystycznej*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2016, nr 1–2, s. 40–62; R. Ślęczka, *Szkoła Ćwiczeń krakowskiego Pedagogium we wspomnieniach uczniów i nauczycieli*, w: *Umieszczeni w przeszłości. Pamięć w naukach pedagogicznych*, red. W. Szulakiewicz, Toruń, Wydawnictwo Naukowe UMK, 2016, s. 113–130.

⁸ J. Maternicki, *Pamiętnik jako dokument kultury historycznej*, „Przegląd Humanistyczny” 1985, nr 11–12, s. 231–262.

⁹ W. Szulakiewicz, *Ego-dokumenty i ich znaczenie w badaniach naukowych*, „Przegląd Badań Edukacyjnych” 2013, nr 16, s. 77.

¹⁰ A. Szpociński, *Nośniki pamięci, miejsca pamięci*, „Sensus Historiae” 2014, Vol. XVII, nr 4, s. 18.

rolę mogą pełnić tu nośniki pamięci również te tworzone mimowolnie, nie intencjonalnie¹¹. I, jak zaznacza Andrzej Szpociński, rolę tę mogą odgrywać zarówno dokumenty, jak i dzieła sztuki, budynki, przedmioty codziennego użytku, bez wartości historycznej i/lub artystycznej¹². Do grupy tej zaliczyć możemy dokumenty osobiste takie jak: wspomnienia, pamiętniki, autobiografie. Dokumenty pamiętnikarskie zazwyczaj związane są z życiem i działalnością konkretnej jednostki, ujawniają badaczowi nie tylko strukturę psychiczną, inteligencję, charakter jednostki, ale również przynależność do czasu, środowiska, grupy¹³. Pozwalają one badaczowi przede wszystkim na poznanie osobowości autora oraz jego przekonań. Należy zaznaczyć, iż w przypadku autobiografii i pamiętników badacz ma możliwość dokonania analizy całokształtu życia autora¹⁴. Ten rodzaj dokumentu wspomnieniowego jest relacją piśmienniczą, odtwarzającą *wydarzenia autentyczne, w których autor uczestniczył lub był naocznym świadkiem*¹⁵. Przekazy pamiętnikarskie (np. pamiętniki, autobiografie) umożliwiają poznanie sytuacji społecznej opisywanych osób, uwarunkowania i motywy podejmowanych działań. Ponadto ukazują towarzyszące piszącemu emocje, nastroje, nadzieje oraz relacje łączące przywoływane we wspomnieniach postacie. Dla badacza dziejów placówek edukacyjnych często są źródłem wiedzy o działalności edukacyjnej instytucji, z którą autor badanego dokumentu pamiętnikarskiego zetknął się w swoim życiu. Materiały wspomnieniowe *są w wielu przypadkach źródłem niesłuchanie ważnym*¹⁶, bowiem dzięki nim możliwe staje się poznanie wielu szczegółów dotyczących życia – m.in. aspektów moralnych, kulturowych, obyczajowych, do których badacz nie ma dostępu w innych źródłach. Należy zaznaczyć, iż literatura pamiętnikarska nie dostarcza pełnego obrazu przeszłości. Według Andrzeja Cieńskiego *czytanie dzieł tego typu w celu zdobycia wiedzy historycznej nie zaspokaja tych oczekiwań, co jednak nie znaczy, że pamiętniki nie kompensują zawsze żywego głodu przeszłości*¹⁷, są dla badacza istotnym źródłem do badania świadomościowej strony procesów społecznych oraz są przydatne w opisie badanego procesu dziejowego¹⁸.

¹¹ Szerzej: M. Kula, *Nośniki pamięci historycznej*, Warszawa, DiG, 2002.

¹² Tamże.

¹³ J. Maternicki, *Wielokształtność historii. Rozważania o kulturze historycznej i badaniach historiograficznych*, Warszawa, COM SNP, 1986, s. 137.

¹⁴ Warto tu przywołać autobiografie i pamiętniki, np. S. Pigoń, *Z Komborni w świat: wspomnienia młodości*, Warszawa, LSW, 1983; J. Łukasiewicz, *Pamiętnik*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe Semper, 2013.

¹⁵ H. Tadeusiewicz, *Pamiętnik*, w: *Literatura polska. Przewodnik encyklopedyczny, t. 2., n-ż*, red. J. Krzyżanowski, C. Harnas, Warszawa, PWN, 1988, s. 130.

¹⁶ W. Czaplinski, *Pamiętnik jako źródło dla historyka nowożytnego*, „Pamiętnikarstwo Polskie” 1972, nr 2, s. 7.

¹⁷ A. Cieński, *Pamiętnikarstwo polskie XVIII wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, Ossolineum, 1981, s. 192.

¹⁸ J. Szczepański, *O pamiętnikach Polaków (1918–1978)*, w: *Pamiętniki Polaków (1918–1978). Antologia pamiętnikarstwa polskiego, t. 1, Druga Rzeczpospolita 1918–1939*, wyb. i oprac. B. Gołębiowski, M. Grad, F. Jakubczak, Warszawa, LSW, 1982, s. 33.

Pamiętniki ujawniają badaczowi przebieg wydarzeń oraz stosunek autora do nich w momencie pisania. Ponadto są to źródła, które mogą m.in. wyjaśnić, dopełnić, a czasem uzupełnić źródła archiwalne. Badacz powinien pamiętać, iż historyczna wartość pamiętników jako źródeł uzależniona jest od takich samych warunków, jakim podlegają inne dokumenty historyczne¹⁹, a analiza takich materiałów również wymaga od badacza ostrożności w interpretacji i krytycyzmu²⁰. Pamiętniki nacechowane są – jak podkreśla wielu badaczy zajmujących się tą problematyką, m.in. Andrzej Cieński²¹ – subiektywnym postrzeganiem opisywanej rzeczywistości, a prawda pamiętnika to indywidualne, subiektywne spojrzenie na dzieje, jednocześnie nie wykluczające „prawdziwości” opisywanych wydarzeń²². Źródeł wspomnieniowych nie można wykorzystywać tylko *do urozmaicenia i ożywienia tekstu, który ma przynieść rekonstrukcję minionej rzeczywistości*²³, bowiem w pamiętnikach badacz odnaleźć może informacje znane tylko „temuż” autorowi i dotyczyć one mogą nie tylko osobistych sfer życia, ale także tych *zjawisk z wielkiej i największej sceny politycznej*²⁴.

SZKOŁA PRZEDMIOTEM BADAŃ HISTORYKÓW WYCHOWANIA

W każdej epoce w placówkach szkolnych realizowane były idee, cele i zadania edukacyjne zgodne z przyjętą przez społeczeństwo i/czy państwo ideą kształcenia oraz koncepcją człowieka danego czasu. To właśnie *szkoła* – jak stwierdza Irena Szybiak – *jest jedną z najstarszych instytucji społecznych tworzoną w celu przygotowania młodego pokolenia do życia dorosłego*²⁵. Historycy wychowania w podejmowanych badaniach nad znaczeniem, rolą i miejscem szkoły w dziejach zwracali uwagę m.in. na genezę i rozwój instytucji szkolnej, formalną i oficjalną stronę życia szkolnego – prawne podstawy funkcjonowania szkoły, strukturę organizacyjną i kadrową, metody stosowane w nauczaniu, wykładane przedmioty, pochodzenie społeczne uczniów itp. Ponadto należy zaznaczyć, iż w zakresie za-

¹⁹ J. Sztachelska, *Pamiętnikarstwo. Z dziejów terminu i gatunku w XIX w.*, „Studia Podlaskie” 2013, nr 21, s. 160.

²⁰ W. Szulakiewicz, *Rola literatury pamiętnikarskiej w rekonstrukcji obrazu galicyjskiego szkolnictwa. Z pamiętnika Rafała Taubenschlaga*, w: *Historia wychowania. Misja i Edukacja. Profesorowi Andrzejowi Meissnerowi w 70. rocznicę urodzin i 45-lecia pracy naukowej i nauczycielskiej*, red. K. Szmyd, J. Dybiec, Rzeszów, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2008, s. 198.

²¹ A. Cieński, *Z dziejów pamiętników w Polsce*, Opole, Uniwersytet Opolski, 2002.

²² Ponadto np. M. Hendelsman, *Historyka. Zasady metodologii i teorii poznania historycznego*, Warszawa, Gebethner i Wolff, 1928; J. Kozakiewicz, *Pamiętniki jako źródło oraz ich funkcja w procesie kształtowania świadomości społecznej*, „Historyka” 1982, nr 12.

²³ W. Szulakiewicz, *Dialog w historii wychowania – perspektywa biograficzna*, w: *Dialog w kulturze*, red. M. Szulakiewicz i Z. Karpus, Toruń, Wydawnictwo Naukowe UMK, 2003, s. 299–300.

²⁴ Z. Wojtkowiak, *Nauki pomocnicze historii najnowszej. Źródłoznawstwo. Źródła narracyjne. Cz. 1. Pamiętnik, tekst literacki*, Poznań, Wydawnictwo Poznańskie, 2001, s. 55.

²⁵ I. Szybiak, *Z dziejów szkoły*, w: *Szkoła, nauczyciel, wychowanie. Wybór studiów z okazji jubileuszu 75. urodzin i wieloletniej pracy naukowej*, red. J. Kamińska, A. Fijałkowski, Warszawa, Wydawnictwo UW, 2016, s. 96.

interesowań badawczych historyków wychowania znajdują się również biografie twórców, założycieli szkół, postaci wybitnych nauczycieli i wychowanków²⁶. W podejmowanych badaniach naukowcy ustalali istotne informacje np. o stanie placówek, programach nauczania, kadrze, wychowankach. Ukazywali funkcjonowanie placówek edukacyjnych, wykorzystując najczęściej takie źródła, jak: statuty, regulaminy, rozporządzenia, różnego typu listy i spisy, podręczniki, lektury, programy akademii czy wystąpień publicznych uczniów. Jednak, jak zaznacza, Kazimierz Puchowski, *do wielu źródeł należy podchodzić z dużą dozą krytycyzmu*²⁷, bowiem nie zawsze odzwierciedlały one prawdę o rzeczywistości szkolnej. Na przykład obraz szkoły ukazany jedynie poprzez programy publicznych egzaminów uczniowskich może ukazywać fałszywe wyobrażenie poziomu kształcenia. Nie sposób wymienić wszystkich monografii poświęconych dziejom polskich szkół, jednak z uwagi na przyjęty temat należy wspomnieć o rozprawach poświęconych szkołom w Krzemieńcu i Chyrowie, jak również postaciom związanym z tymi placówkami. Na uwagę zasługują prace dotyczące szkoły w Krzemieńcu: Michała Rolle, *Ateny Wołyńskie. Szkice z dziejów oświaty*, Lwów 1898; Ryszarda Przybylskiego, *Krzemieniec. Opowieść o rozsądku zwyciężonych*, Warszawa 2003; Andrzeja Szmyta, *Gimnazjum i Liceum Wołyńskie w Krzemieńcu w systemie oświaty Wileńskiego Okręgu Naukowego w latach 1805–1833*, Olsztyn 2009; Wojciecha Piotrowskiego, *Słownik Krzemieńczan 1805–1832*, Piotrków Trybunalski 2005; Ewy Danowskiej, *Tadeusz Czacki 1765–1813. Na pograniczu epok i ziem*, Kraków 2006.

Badania nad historią szkoły w Chyrowie i osób z nią związanych podjęli: Ludwik Grzebień (red.), *Chyrowiaczy*, Kraków 1990; Jan Niemiec, *Zakład Naukowo-Wychowawczy Ojców Jezuitów w Chyrowie 1886–1939*, Kraków–Rzeszów 1998; Ludwik Grzebień, Jerzy Kochanowicz, Jan Niemiec (red.), *Chyrowiaczy*.

²⁶ W tym miejscu można przywołać prace podejmujące zagadnienia genezy i organizacji szkół takie jak: S. Bednarski, *Upadek i odrodzenie szkół jezuitkich w Polsce: studjum z dziejów kultury i szkolnictwa polskiego*, Kraków, Wydawnictwo Księży Jezuitów, 1933; I. Szybiak, *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej w Wielkim Księstwie Litewskim*, Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1973; K. Poznański, *Oświata i szkolnictwo w Królestwie Polskim 1831–1869: lata zmagania i nadziei*, t. 1–3, Warszawa, Akademia Pedagogiki Specjalnej im. M. Grzegorzewskiej, 2001–2004; M. Stinia, *Państwowe szkolnictwo gimnazjalne w Krakowie w okresie autonomii galicyjskiej*, Kraków, Historia Iagiellonica, 2004; S. Walasek, *Szkolnictwo powszechne na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej (1915–1939)*, Kraków, Impuls, 2006; K. Puchowski, *Jezuickie kolegia szlacheckie Rzeczypospolitej Obojga Narodów: studium z dziejów edukacji elit*, Gdańsk, Wydawnictwo UG, 2007; J. Król, *Licea ogólnokształcące w województwie szczecińskim w latach 1948–1961*, Toruń, Wydawnictwo Adam Marszałek, 2010; M. Nowicki, *Akademia Lubrańskiego: organizacja szkoły i działalność wychowawcza*, Warszawa, Wydawnictwo DiG, 2015. Ponadto sylwetki i dzieło postaci, których życie i kariera zawodowa związana była, często także w sposób pośredni, z działalnością określonej instytucji edukacyjnej, przybliżyli m.in.: K. Bartnicka, *Działalność edukacyjna Jana Śniadeckiego*, Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1980; J. Hellwig, *Ewaryst Estkowski (1820–1856) – prekursor nowatorstwa pedagogicznego w Polsce*, Poznań, Wojewódzka Rada Postępu Pedagogicznego, 1984; W. Krupiński, *Jan Galicz SJ. Pedagog jezuitki XIX wieku*, Kraków, WAM, 1996; E. Sapia-Drewniak, *Stefania Mazurek: biografia pedagogiczna*, Opole, Wydawnictwo UO, 2011.

²⁷ K. Puchowski, *Jezuickie kolegia...*, s. 18.

Słownik biograficzny wychowanków Zakładu Naukowo-Wychowawczego OO. Jezuitów w Chyrowie, 1886–1939, Kraków 2000.

Niewątpliwie to prace wspomnianych wyżej badaczy pozwoliły przypomnieć i ukazać znaczenie tych placówek szkolnych w dziejach polskiej oświaty i polskiego narodu.

OBRAZ SZKOŁY W UCZNIOWSKICH WSPOMNIENIACH ZACHOWANY

Szkoły w Krzemieńcu²⁸ i Chyrowie w okresie ich działalności zaliczono do najlepszych na ziemiach polskich w XIX wieku, a w przypadku szkoły chyrowskiej najlepsze lata jej świetności przypadają na okres II Rzeczypospolitej. Były to placówki, w których wychowywano i kształcono młodzież męską. Dynamiczny rozwój szkoły zawdzięczają przede wszystkim przemyślanemu programowi nauczania, wybitnym nauczycielom, ale także bogatemu wyposażeniu placówek w pomoce dydaktyczne²⁹. Własna biblioteka, posiadająca bogate zbiory³⁰ oraz liczne pracownie przedmiotowe sprzyjały nauce. Władze obu szkół troszczyły się o zapewnienie uczniom możliwości rozwoju zainteresowań i pasji oraz miejsc do spędzania wolnego czasu. Należy podkreślić, iż w obu wymienionych placówkach w sposób szczególny zwracano uwagę na wychowanie młodych w duchu patriotyzmu. Szkoły były często – jak zauważa Elwira Kryńska – *głównymi ośrodkami budzenia i podtrzymywania świadomości narodowej Polaków, zwłaszcza tych, którzy żyli pod zaborami*³¹.

Wielu spośród wychowanków szkoły w Krzemieńcu i Chyrowie należy zaliczyć do elity społeczeństwa polskiego, tym samym można ich wpisać w poczet wybitnych postaci w dziejach polskiego narodu. Wychowankowie pozostawili wspomnienia, pamiętniki, autobiografie, na kartach których przywołali czasy szkolne. Można tu odwołać się do wspomnień Krzemieńczan: Antoniego Andrzejewskiego, *Ramoty Starego Detiuka o Wołyniu*, Wilno 1861; Eustachego Iwanowskiego, *Wspomnienia lat minionych Eu-go Helenijusza*, Kraków 1876;

²⁸ Jak zauważają A. Szmyt i H. Stroński, szkoła w Krzemieńcu jest doskonałym przykładem tego, iż niewiele jest miejsc, które bazując na tym samym kompleksie budynków, choć w różnych okresach historycznych i zmieniającej się rzeczywistości geopolitycznej nieprzerwanie pełniłyby rolę centrum edukacji i kultury – A. Szmyt, H. Stroński, *Wstęp*, w: *Ateny Wołyńskie – między historią a współczesnością*, red. A. Szmyt, H. Stroński, Olsztyn–Krzemieniec, Zakład Poligraficzny UWA w Olsztynie, 2015, s. 11.

²⁹ K. Bartnicka, „*Genius loci*” – *Krzemieniec jako ośrodek szkolny i edukacyjny przez wieki*, „*Artes Liberales*” 2009, nr 1, s. 5–12; E. Danowska, *Nowatorski program nauczania i wychowania w Gimnazjum Wołyńskim, późniejszym Liceum w Krzemieńcu (1805–1831)*, „*Studia Paedagogica Ignatiana*” 2016, nr 3, s. 79–98.

³⁰ H. Kramarz, *Urządzenie i organizacja Biblioteki Zakładu Naukowo-Wychowawczego oo. Jezuitów w Bąkowicach koło Chyrowa (1886–1939)*, „*Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Folia 6. Studia Ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia II*” 2003, s. 41–53.

³¹ E. Kryńska, *Świadectwo wiernej służby: „Deo, Patriae, Amicitiae. Gimnazjum oo. Jezuitów w Chyrowie*, w: *Ewangelizacja a edukacja w trzecim tysiącleciu*, red. A. Kryński, Częstochowa, Akademia Polonijna, 2002, s. 112; zob. również: taż, *W 90 rocznicę utworzenia gimnazjum męskiego i konwiktów Ojców Jezuitów w Chyrowie (1886–1939)*, w: *Z dziejów edukacji narodowej i chrześcijańskiej. Ludzie – idee – instytucje*, red. M. J. Żmichrowska, Niepokalanów, Wydawnictwo Ojców Franciszkanów, 1997, s. 111–126.

Franciszka Kowalskiego, *Wspomnienia (1819–1823): pamiętnik Franciszka Kowalskiego*, Kijów–Warszawa 1912; Gustawa Olizara, *Pamiętniki 1798–1865*, Lwów 1892; Karola Witte, *Krzemień: przygody i wspomnienia studenta pierwszej klasy*, Kraków 1873 oraz wychowanków Chyrowa: Jerzego Kirchmayera, *Pamiętniki*, Warszawa 1962; Stefana Dunina, *Wspomnienia dziennikarza*, Wrocław 1963; Mariana Garlickiego, *Z medycyną od Lwowa do Warszawy*, Warszawa 1996; Józefa Garlińskiego, *Świat mojej pamięci*, Warszawa 1992; Mieczysław Pruszyńskiego, *Migawki wspomnień*, Warszawa 2002. Dzięki zachowanym ego-dokumentom podjęta zostanie próba odtworzenia pamięci o szkole. Zachowane materiały wspomnieniowe pozwolą także odsłonić „nieformalne strony” życia szkoły, które trudno ukazać na podstawie oficjalnych dokumentów.

Cechą wyróżniającą źródła wspomnieniowe jest ich charakter biograficzny, ponieważ związane są z życiem konkretnej osoby. Wskazuje na to m.in. spis treści pamiętników/autobiografii, który ponadto pozwala stwierdzić, że zostały spisane z pewnym planem. Publikacje te zazwyczaj zawierają wprowadzenie i zakończenie, a rozdziały podzielone są zgodnie z istotnymi czy przełomowymi, zdaniem autorów, momentami w ich życiu. Ponadto autorzy pamiętników i wspomnień często we wstępie podają motywy, którymi kierowali się przy pisaniu wspomnień³².

Jednym z tych ważnych okresów był czas nauki w szkole. Zazwyczaj autorzy wspomnień opisują miejsce, do którego przybyli – samą szkołę, ale także okolicę. Mieczysław Pruszyński zapamiętał Chyrów jako pięknie położone miasteczko *nad bystrą rzeczką Strwiążem, wśród wzgórz Podkarpacia*³³. Natomiast kompleks zabudowań szkolnych stanowił *ogromny gmach z kaplicą, szpitalik oraz spory park z boiskami [...]. Szkołę wyposażono w bogatą bibliotekę [...], ale także we wspaniałe zbiory przyrodnicze z okazami ze wszystkich części świata*³⁴. W opinii Jerzego Kirchmayera *Chyrów był wielce podłym miasteczkiem w Małopolsce wschodniej i zawdzięczał swój byt po wszystkich trzech zaborach i jeszcze dalej po Mińsk i Kijów wielkiemu zakładowi wychowawczemu dla chłopców*³⁵.

Franciszek Kowalski opisał swoje wrażenia dotyczące miasteczka Krzemieniec i samej szkoły w taki sposób: *Spoczywa ono w głębi wąwozu, otoczone romantycznymi skałami, na których domki małe wśród bujnych ogrodów wydają się jak gniazda ptasie [...]. Wszystkie ulice brukowane, rynek dość wielki, kwadratowy, otoczony porządnymi domami*³⁶. W tym miasteczku *nad rynkiem*

³² Dla Karola Witte motywem tym była potrzeba podania młodzieży szkół publicznych przykładu szkoły, do której młodzież chętnie uczęszczała, *kiedy nie wstrętny przymus, ale prawdziwy zapal wiódł do nauki* – K. Witte, *Krzemień: przygody i wspomnienia studenta pierwszej klasy przez Walentego Spektatora*, Kraków, Nakładem księgarń i wydawnictwa „Czytelnia ludowój” A. Nowoleckiego, 1873, s. I.

³³ M. Pruszyński, *Migawki wspomnień*, Warszawa, Rosner & Wspólnicy, 2002, s. 27.

³⁴ Tamże, s. 28; zob. także J. Garliński, *Świat mojej pamięci*, Warszawa, Volumen, 1998, s. 56–57.

³⁵ J. Kirchmayer, *Pamiętniki*, Warszawa, KiW, 1962, s. 73.

³⁶ F. Kowalski, *Wspomnienia (1819–1823): pamiętnik Franciszka Kowalskiego*, Kijów–Warszawa, Nakładem L. Idzikowskiego, 1912, s. 76.

podnosi się wysoka z cisowego kamienia piękna licealna galeria, a nad nią wspaniały, ogromny, pięknej architektury kościół [...]. Z obu stron obejmują świątynię dwupiętrowe ramiona klasztoru, ówczesnego liceum, i stanowią jakby skrzydła ogromnego pałacu, zakończone dwiema ośmiokątnymi wieżami, z których lewa od frontu służyła za obserwatorium astronomiczne z piękną na niższym piętrze salą muzyczną, a prawa miała salę malarską i liczne gabinety [...]. Podziwialiśmy pyszną salę biblioteczną [...]. Wspaniała także sala fizyczna, chemiczna, numizmatyczna i mineralogiczna³⁷. Obraz Krzemieńca kreślony piórem Karola Witte pokazuje niedostatki tego miasteczka: *Licha błotnista miejscina, jak wszystkie nasze, w której znaczne publiczne gmachy jeszcze świetniej odbijały*³⁸, kościół nieduży, dość wspaniały, a obok niego zabudowania murowane jak w porządnym mieście [...], a od przodu, od ulicy parkan lub nędzne sztachety – sztachety niewarte były nazwy Krzemieńca! [...]. Na Szerokiej ulicy domy wszystkie prawie drewniane z jakimiś filarkami, mostkami, nie prosto stojące³⁹.

W tych polskich miasteczkach toczyło się codzienne szkolne życie pamiętnikarzy. Pamięć o szkolnym czasie nakreślona na kartach autobiografii została przywołana m.in. poprzez: postacie kolegów, nauczycieli, wychowawców. Autorzy wspomnień starali się ukazać relacje między uczniami i nauczycielami oraz między kolegami. Ponadto pamiętnikarze opisują zasady obowiązujące w szkole, program nauczania i wychowania oraz czas wolny i zabawy. Wspominają płatanie nauczycielom i kolegom figle oraz psoty. Dokumenty wspomnieniowe pozwalają ponadto nakreślić wizerunek autora i jego postrzeganie siebie w grupie, a w wielu przypadkach również w środowisku społecznym. Autorzy na kartach pamiętników, autobiografii wyliczają nazwiska przyjaciół, tych, na których zawsze mogli liczyć, ale także takich, których trudno byłoby im zaliczyć do grona najbliższych kolegów szkolnych⁴⁰. Dostrzegali, iż ich koledzy pochodzący z innych grup społecznych *składali ze sobą kółko, nie wchodząc z innymi uczniami w bliższe stosunki*⁴¹. Józef Garliński, uczeń Chyrowa, pamiętał, że w jego *dużej klasie, liczącej prawie stu chłopców, jak zwykle tworzyły się grupki trzymające się razem i mające swoich przywódców*⁴². Pamiętnikarze ukazali obraz społeczności uczniowskiej z jej zaletami i wadami. Wspominają czas spędzony na nauce, dyskusjach, wspólnej zabawie, żartach, wspólnym świętowaniu, ale także wzajemnej

³⁷ Tamże, s. 77.

³⁸ G. Olizar, *Pamiętniki 1798–1865*, Lwów, Nakładem Księgarni Gubrynowicza i Schmidta, 1892, s. 24.

³⁹ K. Witte, *Krzemieniec...*, s. 88.

⁴⁰ A. Andrzejowski, *Ramoty Starego Detiuka o Wołyniu*, Wilno, A. H. Kirkor, 1861, s. 142 i nast.; zob. też G. Olizar, *Pamiętniki...*, s. 47; J. Kirchmayer, *Pamiętniki...*, s. 88; J. Garliński, *Świat...*, s. 58–59; M. Pruszyński, *Migawki...*, s. 59.

⁴¹ E. Iwanowski, *Wspomnienia lat minionych Eu-go Helenijusza*, t. II, Kraków, Skład Główny Księgarni Katolickiej Dra Władysława Miłkowskiego, 1876, s. 433.

⁴² J. Garliński, *Świat...*, s. 58. Autor nie podaje informacji, czy spotkała uczniów za taki „wybryk” jakaś kara i jak na takie zachowanie zareagował nauczyciel.

rywalizacji czy niesionej bezinteresownej pomocy⁴³. Mieczysław Pruszyński tak wspomina jedną z psot: *Któregoś dnia wsadziliśmy pod podium katedry największego osiłka w klasie. Gdy wykładowca na niej zasiadł, osilek swym grzbietem uniósł do góry katedrę wraz z przerażonym wykładowcą!*⁴⁴.

W pamięci autorów pozostało także grono pedagogiczne. Na kartach wspomnień pojawiają się postacie wybitnych nauczycieli i wychowawców, tych których uczniowie darzyli szacunkiem, podziwiali ich wiedzę, umiejętności oraz „ojcowski” stosunek do ucznia. I tak Krzemieńczanie wymieniają m.in. nazwiska: braci Jarkowskich, Józefa Uldyńskiego, Józefa Korzeniowskiego, ks. Prokopa Krzywickiego, Willibalda Bessera⁴⁵, a Chyrowiaczy: Teofila Bzowskiego, Romualda Koppensa i wielu innych⁴⁶. Dla autorów wspomnień ważne były nie tyle metody nauczania, ale wiedza i pasja nauczycieli. *Ówczesni wychowawcy umieli ujawniać w wychowywanej młodzieży – pamięta uczeń Chyrowa Stefan Dunin – tkwiące w niej zamilowania i zainteresowania, pielęgnować je i rozwijać*⁴⁷. Podobną opinię o nauczycielach w Krzemieńcu kreśli Eustachy Iwanowski – utalentowani, „zarażali” pasjami swoich uczniów, a *uczniowie [...] z pedantyczną miną udawali pisarzów, naśladując Korzeniowskiego, Feliksa Czackiego*⁴⁸. Relacje łączące uczniów z nauczycielami można porównać do tych łączących dzieci i rodziców, bowiem młodzież w Krzemieńcu w swoich nauczycielach widziała *ludzi kochających swój przedmiot i uprawiających go z prawdziwym zamilowaniem i kochających młodzież, która w nich naprawdę nie tylko przewodników w nauce ale z a s t ę p s t w o rodziców swych widziała. To nie przesada, to nie urojenie, ale prawda*⁴⁹. Podobnie o swoich nauczycielach wypowiadają się uczniowie Chyrowa – *ksiądz Rostworowski był ogromnego wzrostu, przystępny, inteligentny, wyrozumiały, powszechnie lubiany przez nas i szanowany*⁵⁰. Często zdarzało się jednak i tak, iż stosunek wychowawcy do wychowanka nie mógł być i nie był głęboki ani trwały, *był raczej urzędowo-ojcowski*⁵¹. Po latach autorzy mają również odwagę, aby krytycznie ocenić kiepskich, nieprzygotowanych do pracy z młodymi ludźmi nauczycieli, a nawet cały system wychowania⁵².

⁴³ E. Iwanowski, *Wspomnienia...*, s. 431; J. Garliński, *Świat...*, s. 57, 59; M. Garlicki, *Z medycyną od Lwowa do Warszawy*, Warszawa, Polska Akademia Medycyny, 1996, s. 30, 32.

⁴⁴ M. Pruszyński, *Migawki...*, s. 29.

⁴⁵ G. Olizar, *Pamiętniki...*, s. 28; E. Iwanowski, *Wspomnienia...*, s. 421, 425–426; K. Witte, *Krzemieńiec...*, s. 117–119.

⁴⁶ J. Kirchmayer, *Pamiętniki...*, s. 75–77; S. Dunin, *Wspomnienia dziennikarza*, Wrocław–Warszawa–Kraków, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1963, s. 23; J. Garliński, *Migawki...*, s. 62–63; zob. również *Księga Pamiątkowa 50-lecia Konwiktów i Gimnazjum OO. Jezuitów w Chyrowie 1886–1936*, Kraków, Nakładem Konwiktów, 1936, s. 190.

⁴⁷ S. Dunin, *Wspomnienia...*, s. 23.

⁴⁸ E. Iwanowski, *Wspomnienia...*, s. 425.

⁴⁹ K. Witte, *Krzemieńiec...*, s. 192.

⁵⁰ J. Kirchmayer, *Pamiętniki...*, s. 74.

⁵¹ T. Błaszkwicz, *Pamiętnik Chyrowski*, Archiwum Biblioteki Pisarzy Księży Jezuitów w Krakowie, 1993, s. 41.

⁵² Np. J. Kirchmayer, *Pamiętniki...*, s. 88, 89–90; J. Garliński, *Świat...*, s. 60–61.

W oficjalnych dokumentach szkolnych oprócz programów nauczania określone były również zasady wychowania, w tym sposoby dyscyplinowania uczniów. To dzięki ich wspomnieniom badacz może poznać nie tylko system nagród i kar stosowanych w szkołach, ale również osobisty stosunek uczniów do stosowanych metod wychowania⁵³. Czasem wychowankowie oceniają przyjęte w szkole zasady jako zbyt surowe, choć jednocześnie uznają, iż to one *przyczyniły się do tego, że zakład opuściło wielu chłopców, którzy potem wybili się w społeczeństwie*⁵⁴. Po latach przywołane w pamięci wspomnienia stosowanych kar pozwalają autorom wspomnień krytycznie ocenić i stwierdzić, że np. w Chyrowie *dyscyplinę starano się zaprowadzić metodą złamania oporu bardziej samodzielnie odczuwających i myślących jednostek. Stosowano także system ośmieszania ich lub nawet poniżania w oczach ich kolegów*⁵⁵. Uczniowie podziwiali tych kolegów, którzy z godnością znosili kary cielesne, a nawet potrafili się sprzeciwić, gdy godziły one w ich poczucie własnej wartości⁵⁶. Próby przekraczania granic, omijania regulaminu, młodzieńczego buntu, zawierania przyjaźni, wzajemnych animozji były elementami codzienności szkolnej, osobistych przeżyć autorów pamiętników lub ich szkolnych kolegów. Opisu i stosunku autorów do takich doświadczeń nie odnajdziemy w oficjalnych dokumentach szkolnych, należą one bowiem do tej „nieformalnej strony” życia szkolnego i są jej nieodłączną częścią. Te i inne wyniesione ze szkoły doświadczenia osobiste i naukowe kształtowały osobowość młodych adeptów edukacji szkolnej i niejednokrotnie wyznaczały ich dalsze losy⁵⁷. Autorzy swój pobyt w szkołach wspominają dobrze, bez względu na swój stosunek do stosowanych w szkołach metod nauczania i wychowania oraz grona profesorskiego. Mają *raczej miłe wspomnienia, ze wspomnień lat minionych*⁵⁸, *najmilsze są czasy, pełne niezapomnianych nigdy wrażeń roku 1825*⁵⁹, a nawet Gustaw Olizar pisze tak: *myśl moja często zwraca się do miejsca, w którym lat kilka młodzieńczego wieku przepędziłem*⁶⁰. Niewątpliwie to właśnie opisy osobistych doświadczeń, pierwszych przyjaźni, odniesionych sukcesów i doznanych porażek są tym elementem, który pozwala na przywołanie pamięci o szkole i zatrzymanie jej w czasie.

PODSUMOWANIE

Większość z przywołanych powyżej pamiętników spisana została pod koniec życia autorów, a ocena szkół dokonana została z perspektywy ludzi doświadczono-

⁵³ K. Witte, *Krzemieniec...*, s. 236–237.

⁵⁴ M. Pruszyński, *Migawki...*, s. 26.

⁵⁵ J. Garliński, *Świat...*, s. 60.

⁵⁶ Tamże, s. 60–61; M. Pruszyński, *Migawki...*, s. 30.

⁵⁷ J. Kirchmayer, *Pamiętniki...*, s. 85; M. Garlicki, *Z medycyną...*, s. 30.

⁵⁸ M. Pruszyński, *Migawki...*, s. 29.

⁵⁹ E. Iwanowski, *Wspomnienia...*, s. 27.

⁶⁰ G. Olizar, *Pamiętniki...*, s. 47.

nych i posiadających dodatkową wiedzę. Zaznaczyć należy, iż nie umniejsza to wagi pamięci o szkołach w Krzemieńcu i Chyrowie zachowanej przez absolwentów. Autorzy wspomnień powracając w pamiętnikach do czasów szkolnych, opisywali postacie kolegów, z którymi dzielili smutki i radości szkolnych lat. We wspomnieniach przypomnieli postacie wybitnych nauczycieli, aby na przykładzie ich życia zawodowego i osobistego udowodnić kolejnym pokoleniom, że placówki, do których uczęszczali jako młodzi chłopcy, zasłużyły na miano najlepszych szkół na ziemiach polskich w XIX wieku i I połowie XX wieku. W większości autorzy wybranych pamiętników dobrze wspominają czas spędzony w szkole. Czas wypełniony obowiązkami, ale nie pozbawiony radości i psot, nieodzownie związanych z okresem dzieciństwa i młodości. Zdecydowanie dla autorów wspomnień były to szkoły o wysokim poziomie nauczania, z profesjonalną i dobrze przygotowaną do wypełniania obowiązków kadrą nauczycielską. Na podstawie analizy materiału można stwierdzić, iż szkoły w Krzemieńcu i Chyrowie charakteryzowały się przemyślanymi programami nauczania, dobrą organizacją oraz wysokim poziomem nauczania. Wspominana w pamiętnikach kadra nauczycielska dbała o odpowiednie wychowanie uczniów i może również dlatego autorzy wspomnień zachowali w pamięci obraz szkół doskonałych.

Na zakończenie należy zadać pytanie: Czy dla współczesnego pokolenia Polaków te miejsca mają jakąś wartość? Zapewne już nie. Oba znajdują się poza granicami państwa polskiego i wydają się być współczesnemu społeczeństwu nieznane i przez to prawdopodobnie zapomniane. Jednakże pamięć o tych wyjątkowych w dziejach polskiej oświaty miejscach powraca w naukowych opracowaniach. Należy mieć nadzieję, że tym, co łączy przeszłość z teraźniejszością wspomnianych szkół, są prace podejmowane przez naukowców⁶¹. Pamięć o szkole, utrwalona m.in. na stronach pamiętników, przywoływana jest w opracowaniach naukowych⁶² i przy okazji kolejnych rocznic – np. w 2015 roku w Krzemieńcu na terenie dawnego Liceum Wołyńskiego postawiono pomnik Tadeuszowi Czackiemu, a jednej z reprezentacyjnych sal działającej tam Akademii nadano imię Hugo Kołłątaja. O swojej szkole pamiętają też Chyrowiaczy zrzeszeni w „Związku Byłych Chyrowiaków” oraz ich rodziny. Niemniej jednak nie należy zaniedbywać przywracania pamięci o tych znaczących w dziejach polskiej oświaty miejscach, bowiem są one świadectwem czasów i ludzi, a przede wszystkim świadectwem odniesionych przez polską oświatę sukcesów.

⁶¹ W. Szulakiewicz, *Przedmowa. Pamięć i przeszłość*, w: *Umieszczeni w przeszłości. Pamięć w naukach pedagogicznych*, red. W. Szulakiewicz, Toruń, Wydawnictwo Naukowe UMK, 2016, s. 10–11.

⁶² Zob. *Krzemień. Ateny Juliusza Słowackiego*, red. S. Makowski, Warszawa, Wydawnictwo BN, 2004; *Ateny Wołyńskie – między historią a współczesnością*, red. A. Szmyt i H. Stroński, Olsztyn–Krzemień, Zakład Poligraficzny UWA w Olsztynie, 2015.

BIBLIOGRAFIA

Źródła:

- Andrzejowski A., *Ramoty Starego Detiuka o Wołyniu*, Wilno, A. H. Kirkor, 1861.
- Błaszkiwicz T., *Pamiętnik Chyrowski*, Archiwum Biblioteki Pisarzy Księży Jezuitów w Krakowie, 1993.
- Dunin S., *Wspomnienia dziennikarza*, Wrocław–Warszawa–Kraków, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1963.
- Garlicki M., *Z medycyną od Lwowa do Warszawy*, Warszawa, Polska Akademia Medycyny, 1996.
- Garliński J., *Świat mojej pamięci*, Warszawa, Volumen, 1998.
- Iwanowski E., *Wspomnienia lat minionych Eu-go Helenijusza*, t. II, Kraków, Skład Główny Księgarni Katolickiej Dra Władysława Miłkowskiego, 1876.
- Kirchmayer J., *Pamiętniki*, Warszawa, KiW, 1962.
- Kowalski F., *Wspomnienia (1819–1823): pamiętnik Franciszka Kowalskiego*, Kijów–Warszawa, Nakładem L. Idzikowskiego, 1912.
- Księga Pamiątkowa 50-lecia Konwiktu i Gimnazjum OO. Jezuitów w Chyrowie 1886–1936*, Kraków, Nakładem Konwiktu, 1936.
- Olizar G., *Pamiętniki 1798–1865*, Lwów, Nakładem Księgarni Gubrynowicza i Schmidta, 1892.
- Pruszyński M., *Migawki wspomnień*, Warszawa, Rosner & Wspólnicy, 2002.
- Witte K., *Krzemieniec: przygody i wspomnienia studenta pierwszej klasy przez Walentego Spektatora*, Kraków, Nakładem księgarni i wydawnictwa „Czytelnia ludowej” A. Nowoleckiego, 1873.

Opracowania:

- Ateny Wołyńskie – między historią a współczesnością*, red. A. Szmyt i H. Stroński, Olsztyn-Krzemieniec, Zakład Poligraficzny UWA w Olsztynie, 2015.
- Banaszczyk T., *Studia o przedstawieniach zbiorowych czasu i przestrzeni w durkheimowskiej szkole socjologicznej*, Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1989.
- Bartnicka K., „*Genius loci*” – *Krzemieniec jako ośrodek szkolny i edukacyjny przez wieki*, „*Artes Liberales*” 2009, nr 1.
- Bartnicka K., *Działalność edukacyjna Jana Śniadeckiego*, Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1980.
- Bednarski S., *Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce: studjum z dziejów kultury i szkolnictwa polskiego*, Kraków, Wydawnictwo Księży Jezuitów, 1933.
- Budziszewska M., Olender E., Gołuchowska M., Kocik D., Mućka J., *Pamięć szkoły PRL-u. Badania z wykorzystaniem technik narracyjnych*, „*Psychologia Wychowawcza*” 2015, nr 7.

Chyrowiaczy, red. L. Grzebień, Kraków, WAM, 1990.

Chyrowiaczy. Słownik biograficzny wychowanków Zakładu Naukowo-Wychowawczego OO. Jezuitów w Chyrowie, 1886–1939, red. L. Grzebień, J. Kochanowicz, J. Niemiec, Kraków, WAM, 2000.

Cieński A., *Pamiętnikarstwo polskie XVIII wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, Ossolineum, 1981.

Cieński A., *Z dziejów pamiętników w Polsce*, Opole, Uniwersytet Opolski, 2002.

Czapliński W., *Pamiętnik jako źródło dla historyka nowożytnego*, „Pamiętnikarstwo Polskie” 1972, nr 2.

Danowska E., *Nowatorski program nauczania i wychowania w Gimnazjum Wołyńskim, późniejszym Liceum w Krzemieńcu (1805–1831)*, „Studia Paedagogica Ignatiana” 2016, nr 3.

Danowska E., *Tadeusz Czacki 1765–1813. Na pograniczu epok i ziem*, Kraków, PAU, 2006.

Delaperrière M., *Miejsca pamięci czy pamięć miejsc? Kilka refleksji na temat uobecniania przeszłości w literaturze współczesnej*, „Ruch Literacki” 2013, R. LIV, Z. 1 (316).

Galek C., *Szkolnictwo w zaborze pruskim na przełomie XIX i XX wieku w świetle literatury pamiętnikarskiej i beletrystycznej*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2016, nr 1–2.

Hellwig J., *Ewaryst Estkowski (1820–1856) – prekursor nowatorstwa pedagogicznego w Polsce*, Poznań, Wojewódzka Rada Postępu Pedagogicznego, 1984.

Hendelsman M., *Historyka. Zasady metodologii i teorii poznania historycznego*, Warszawa, Gebethner i Wolff, 1928.

Kozakiewicz J., *Pamiętnik jako źródło oraz ich funkcja w procesie kształtowania świadomości społecznej*, „Historyka” 1982, nr 12.

Kramarz H., *Urządzenie i organizacja Biblioteki Zakładu Naukowo-Wychowawczego oo. Jezuitów w Bąkowicach koło Chyrowa (1886–1939)*, „Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Folia 6. Studia Ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia II” 2003.

Król J., *Licea ogólnokształcące w województwie szczecińskim w latach 1948–1961*, Toruń, Wydawnictwo Adam Marszałek, 2010.

Krupiński W., *Jan Galicz SJ. Pedagog jezuicki XIX wieku*, Kraków, WAM, 1996.

Kryńska E., *Świadectwo wiernej służby: „Deo, Patriae, Amicitiae: Gimnazjum oo. Jezuitów w Chyrowie*, w: *Ewangelizacja a edukacja w trzecim tysiącleciu*, red. A. Kryński, Częstochowa, Akademia Polonijna, 2002.

Kryńska E., *W 90 rocznicę utworzenia gimnazjum męskiego i konwiktu Ojców Jezuitów w Chyrowie (1886–1939)*, w: *Z dziejów edukacji narodowej i chrześcijańskiej. Ludzie – idee – instytucje*, red. M. J. Żmichrowska, Niepokalanów, Wydawnictwo Ojców Franciszkanów, 1997.

Krzemieniec. Ateny Juliusza Słowackiego, red. S. Makowski, Warszawa, Wydawnictwo BN, 2004.

Kula M., *Nośniki pamięci historycznej*, Warszawa, DiG, 2002.

Lewandowski P., *Mit i czas polityczny. Czas polityczny w przestrzeni narodowych narracji mitycznych*, Wydawnictwo internetowe e-bookowo, 2015.

Łukasiewicz J., *Pamiętnik*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe Semper, 2013.

Maternicki J., *Pamiętnik jako dokument kultury historycznej*, „Przegląd Humanistyczny” 1985, nr 11–12.

Maternicki J., *Wielokształtność historii. Rozważania o kulturze historycznej i badaniach historiograficznych*, Warszawa, COM SNP, 1986.

Moja szkoła...: wspomnienia nauczycieli Chełmszczyzny, red. P. Mazur, Chełm, Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa, 2009.

Niemiec J., *Zakład Naukowo-Wychowawczy Ojców Jezuitów w Chyrowie 1886–1939*, Kraków–Rzeszów, Instytut Europejskich Studiów Społecznych, 1998.

Nowicki M., *Akademia Lubrańskiego: organizacja szkoły i działalność wychowawcza*, Warszawa, Wydawnictwo DiG, 2015.

Pigoń S., *Z Komborni w świat: wspomnienia młodości*, Warszawa, LSW, 1983.

Piotrowski W., *Słownik Krzemieńczan 1805–1832*, Piotrków Trybunalski, NWP, 2005.

Poznański K., *Oświata i szkolnictwo w Królestwie Polskim 1831–1869: lata zmagania i nadziei*, t. 1–3, Warszawa, Akademia Pedagogiki Specjalnej im. M. Grzegorzewskiej, 2001–2004.

Przybylski R., *Krzemieniec. Opowieść o rozsądku zwyciężonych*, Warszawa, Sic! 2003.

Puchowski K., *Jezuickie kolegia szlacheckie Rzeczypospolitej Obojga Narodów: studium z dziejów edukacji elit*, Gdańsk, Wydawnictwo UG, 2007.

Rolle M., *Ateny Wołyńskie. Szkice z dziejów oświaty*, Lwów, Gubrynowicz, 1898.

Sapia-Drewniak E., *Stefania Mazurek: biografia pedagogiczna*, Opole, Wydawnictwo UO, 2011

Stinia M., *Państwowe szkolnictwo gimnazjalne w Krakowie w okresie autonomii galicyjskiej*, Kraków, Historia Iagiellonica, 2004.

Szczepański J., *O pamiętnikach Polaków (1918–1978)*, w: *Pamiętniki Polaków (1918–1978). Antologia pamiętnikarstwa polskiego, t. 1, Druga Rzeczpospolita 1918–1939*, wybór i oprac. B. Gołębiowski, M. Grad, F. Jakubczak, Warszawa, LSW, 1982.

Szmyt A., *Gimnazjum i Liceum Wołyńskie w Krzemieńcu w systemie oświaty Wileńskiego Okręgu Naukowego w latach 1805–1833*, Olsztyn, Wydawnictwo UWM w Olsztynie, 2009.

Szpociński A., *Nośniki pamięci, miejsca pamięci*, „Sensus Historiae” 2014, Vol. XVII, nr 4.

Sztachelska J., *Pamiętnikarstwo. Z dziejów terminu i gatunku w XIX w.*, „Studia Podlaskie” 2013, nr 21.

Szulakiewicz M., *Oblicza religii Augusta Cieszkowskiego. Temporalny i dziejowy wymiar doświadczenia religijnego*, „Scientia Fides” 2015, nr 3 (1).

Szulakiewicz W., *Dialog w historii wychowania – perspektywa biograficzna*, w: *Dialog w kulturze*, red. M. Szulakiewicz i Z. Karpus, Toruń, Wydawnictwo Naukowe UMK, 2003.

Szulakiewicz W., *Ego-dokumenty i ich znaczenie w badaniach naukowych*, „Przegląd Badań Edukacyjnych” 2013, nr 16.

Szulakiewicz W., *Przedmowa. Pamięć i przeszłość*, w: *Umieszczeni w przeszłości. Pamięć w naukach pedagogicznych*, red. W. Szulakiewicz, Toruń, Wydawnictwo Naukowe UMK, 2016.

Szulakiewicz W., *Rola literatury pamiętnikarskiej w rekonstrukcji obrazu galicyjskiego szkolnictwa. Z pamiętnika Rafała Taubenschlaga*, w: *Historia wychowania. Misja i Edukacja. Profesorowi Andrzejowi Meissnerowi w 70. rocznicę urodzin i 45-lecia pracy naukowej i nauczycielskiej*, red. K. Szmyd, J. Dybiec, Rzeszów, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2008.

Szybiak I., *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej w Wielkim Księstwie Litewskim*, Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1973.

Szybiak I., *Z dziejów szkoły*, w: *Szkoła, nauczyciel, wychowanie. Wybór studiów z okazji jubileuszu 75. urodzin i wieloletniej pracy naukowej*, red. J. Kamińska, A. Fijałkowski, Warszawa, Wydawnictwo UW, 2016.

Ślęczka R., *Szkoła Ćwiczeń krakowskiego Pedagogium we wspomnieniach uczniów i nauczycieli*, w: *Umieszczeni w przeszłości. Pamięć w naukach pedagogicznych*, red. W. Szulakiewicz, Toruń, Wydawnictwo Naukowe UMK, 2016.

Tadeusiewicz H., *Pamiętnik*, w: *Literatura polska. Przewodnik encyklopedyczny, t. 2., n-ż*, red. J. Krzyżanowski, C. Harnas, Warszawa, PWN, 1988.

Tresmontant C., *Esej o myśli hebrajskiej*, Kraków, Znak, 1996.

Walasek S., *Szkolnictwo powszechne na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej (1915–1939)*, Kraków, Impuls, 2006.

Wojtkowiak Z., *Nauki pomocnicze historii najnowszej. Źródłoznawstwo. Źródła narracyjne. Cz. 1. Pamiętnik, tekst literacki*, Poznań, Wydawnictwo Poznańskie, 2001.

School memories preserved in time – recollections of former students of schools in Kremenets (Krzemieniec) and Khyriv (Chyrów)

Summary

Memories of school, the first school years, classmates, teachers, personal achievements and failures constitute an essential part of many people's identity, which is often still vividly remembered after many years. The recalled memories make it possible to assess things that were vital and valuable in the past, including school times. Since school memories are related not only to the bygone times, but also to a specific place, it can be assumed that they do not only refer to the

topography of the place, but also encompass all material and non-material traces maintained and preserved in the collective memory.

The objective of this paper is to present the memories that the former students have of their schools in Kremenets and Khyriv as well as the way they passed on these memories to the next generations, including the contemporary one. Many students recounted their recollections of the time spent at school in memoirs and autobiographies. Therefore, it seems worthwhile to consider why they wanted to capture their school memories and save them and the school itself from oblivion. On the basis of the preserved memoirs, an attempt to recreate these recollections was made.

Since the authors of the memoirs decided to bring back their memories, they must have considered the time spent at school as valuable. It is their recollections that made it possible to stop the hands of time and to revive the past of the place that was special not only for the memoirs' authors, but also for the whole generations of former students from schools in Kremenets and Khyriv. Recalling the memories of the places that played a significant role for the history of Polish education should not be neglected as they are a testimony of those times, places and people and, most of all, a testimony of the success achieved in the field of Polish education.

Keywords: school memory, memoirs, school in Kremenets (Krzemieniec), school in Khyriv (Chyrów), education on the Polish territories in the 19th and in the first half of the 20th century.